

גיש עמית

"בית הספרים הלאומי אסף במלחמה רבבות ספרים נטושים. אנו מודים לאנשי הצבא על האהבה וההבנה שהם מגלים לעניין"

הייתם שלום ספרייתי! היי שלום בית החכמה, היכל הפילוסופים, מכון המדע, בית ועד לספרות! כמה לילות שימורים קיימתי בך, קורא וכותב, הלילה דומם והאנשים ישנים... היו שלום, ספריי... אינני יודע מה עלה בגורלכם לאחר שעזבנו: הנבזזתם? הנשרפתם? האם הועברתם, אחר כבוד ויקר, לספרייה ציבורית או פרטית? האם הגעתם אל רוכני המכולות וברפיכם עוטפים בצל? (ח'ליל אל-סכאכני, "כזה אני רבותי")¹

כאשר ח'ליל אל-סכאכני, מחנך ידוע וסופר ערבי, נמלט מביתו בשכונת קטמון בירושלים ב־30 באפריל 1948, יום לאחר כיבוש השכונה בידי כוחות "ההגנה", הוא הותיר אחריו לא רק את ביתו ואת רהיטיו, את הפסנתר הענק, את המקרר החשמלי, את ארון המשקאות ואת הנרגילה, אלא גם את ספריו. בדומה לאחרים, גם הוא האמין כי עד מהרה ישוב לביתו. תשע־עשרה שנה מאוחר יותר, בקיץ 1967, ביקרו בנותיו של ח'ליל בספרייה הלאומית שליד האוניברסיטה העברית בירושלים; הן גילו שם את ספריו של אביהן, עם הערות שנהג לרשום עליהם. מה אירע לספרייתו של אל-סכאכני, שעליפי עדותו הסתייעו בה רופאים ופקידי ממשל כאחד? כיצד הגיעו מביתו שממערב לעיר העתיקה, לא הרחק מהחומה המקיפה אותה, אל מדפי הספרייה הלאומית הציונית? מה אירע לספרייה של מאות אלפי הפליטים הפלסטינים שנמלטו מבתיהם במלחמת 1948? ואולי: מה עלה בגורלה של התרבות הפלסטינית?

כמה דברים עולים בדעתי בשעה זו של ראשית המחקר, כשאני פוסע פסיעות ראשונות, מהוססות, במסע שאיני יודע עדיין את שביליו:

1 תירגם גדעון שילה, כתר, ירושלים, 1990, עמ' 239-240.

הכיבוש אינו נגמר בהשתלטות על המרחב; הוא מגיע לידי מיצוי בהשתלטות על התרבות, במחיקתה או בניכוסה. הכוח הצבאי לעולם אינו פועל במבודד. הנה התמונה שמעניינת אותי, המנחה, לפחות לפי שעה, את צעדי, תמונה שאינה בדיונית כלל ועיקר: החיילים צועדים בסך. בעקבותיהם הולכים ספרני בית הספרים הלאומי ומלקטים את הספרים מן הבתים שיושביהם נמלטו מהם, בכל שכונות מערב ירושלים – קטמון, מוסררה, טלביה, בקעה, המושבה הגרמנית. החיילים כובשים את הבתים, מטהרים את המרחב, מנקים את קני ההתנגדות ופותחים צירים, ואילו הספרנים, שחלקם מגויסים בעצמם לצבא ואחרים פטורים מהשירות מטעמי גיל או מפני שעבודתם חיונית, בוזזים את התרבות ואת נכסי הרוח. משימה ראשונה במעלה: לחלץ את הספרנים מן התפקיד השולי לכאורה שייעדה להם ההיסטוריה, כדי לחשוף את חלקם ביצירת הסיפור של המדינה, בבניית התודעה האחת, הקולקטיבית, ובמירוכם של מעשי העוול (אחר כך, כפי שכבר נוכחתי לדעת, יבואו מכתבי התודה של פקירי הספרייה לאנשי הצבא ולאפוטרופוסים על נכסי נפקדים, שבלעדיהם כל זה לא יכול היה להתרחש. בד בבד, וכבר בעיצומה של המלאכה, ינבטו זרעי ההיסוס והייסורים וחיבוטי הנפש: האם הספרים שלנו ומה לעשות בהם? והאם אנחנו, כלומר אנשי הספרייה הלאומית, בוזזים את הספרים או אולי רק שומרים עליהם באורח זמני? ואם נשיב את הספרים לבעליהם, כמה נבקש בתמורה למאמצי ההשתדלות שלנו? כל זה, כאמור, בעיצומה של המלחמה, ומבלי שהלבטים ישפיעו כהוא זה על הלהט והמאמץ והנחישות של המעשים והפעולות, וגם לא על האמונה כי מדובר במעשי הצלה וחסד של ממש; ייתכן שיש בכך מידה מסוימת של צדק: אחרי הכל, האם היה נותר זכר לספרים לולא פעילותם הנמרצת של אותם פקירים, שרובם הגיעו לכאן שנים אחדות קודם לכן ממרכז אירופה? וראוי אולי גם להוסיף כאן כי בשנים האחרונות נכתב בישראל לא מעט על תוצאותיה ההרסניות, לפחות עבור המובסים, של מלחמת 1948. עבודותיהם של ברוך קימרינג, אבי שליים, אילן פפה, בני מוריס ואחרים, תרמו תרומה חשובה לעניין זה, בהביטם לעבר בעיניים, עמוק אל תוך האפלה, אותה אפלה שהתודעה הציונית, על שלל סוכניה בעיתונות, בספרות ובאקדמיה, ביקשה לסתום עליה את הגולל. אנחנו יודעים היום הרבה יותר על הפליטים, ועל האופן שבו מנעה מהם ישראל, במכוון ובשיטתיות, לשוב לבתיהם; אנחנו יודעים כי הגרסה הפופולרית־מוסרנית־הרואית של מלחמת העצמאות, כפי שהתקבעה באתוס הציוני, היא לכל הפחות מסולפת; אנחנו אפילו יודעים כמה דברים על היקף רכושם של הפליטים, ועל ביזת הרכוש, האדמות ובתי החרושת, על הפקעתם ומכירתם, תחילה לצבא ואחר כך לכל המרובה במחיר. עם זאת, נותרנו בורים כמעט לגמרי באשר לאסון שהמיטה המלחמה על התרבות הפלסטינית).

הנה, למשל, מכתב – איננו יודעים מי כתב אותו – שנשלח לד"ר קורט וורמן, מנהל

בית הספרים הלאומי, ב־26 ביולי 1948, כשלושה חודשים לאחר כיבוש קטמון, וכמה שבועות לאחר שדב יוסף מונה לתפקיד המושל הצבאי של העיר. ביולי 1948 היתה ירושלים המערבית נתונה לשליטה ישראלית, ומבין אלפי התושבים הערבים של מערב העיר נותרו באזור רק כ־750 לא יהודים, רבים מהם יונים שהורשו להוסיף ולהתגורר בבתיהם במושבה הגרמנית ובמושבה היוונית.² העיתון "על המשמר" דיווח באותם ימים על כיבוש הכפר הערבי מלחה ועל השלמת ניתוקה של עין כרם, ובמקביל היו פְּתָבו עסוקים מאוד בגינוי הביזה ומעשי השוד שהלכו והתרבו, ואשר באותה עת איש כבר לא יכול היה להכחיש את קיומם ואת ממדיהם: בראשית החודש דיווח העיתון על חוק חדש, "תקנות שעת חירום (נכסי נפקדים)", שמטיל חובת רישום רכוש על נכסי נפקדים, ובאותו יום ציין כתב העיתון כי "סוף כל סוף יצאו ראשי המשטרה ומנהיגי העיר למלחמה בשוד וביזה... קצין סופר, מפקד משטרת עיר ירושלים, הודיע כי נעשים מאמצים רבים לגלות את הנאשמים בכיזה באזורי הכיבוש בירושלים. המאמצים האלה כבר נתנו את התוצאות הראשונות". המכתב לד"ר וורמן, שבשל הדרכים החסומות לא יכול היה להגיע באותם ימים לירושלים ונאלץ להישאר בביתו ברחוב בן יהודה בתל אביב, נפתח כך:

לפי הערכתי נאספו עד היום כ־12,000 ספרים ויותר. חלק גדול מהספריות של הסופרים והמלומדים הערבים נמצא עכשיו במקום מבטחים. כמה שקי כתבי יד, שטרם הוברר ערכם, נמצאים גם כן ביריגו. רוב הספרים מקורם בקטמון, אך גם למושבה הגרמנית ולבקעה ולמוסררה הגענו. כמה ספריות ערביות מפוארות מצאנו במוסררה. ממוסררה הוצאנו גם חלק מספריית ביה"ס השוודי. הרוחות טרם שקטו בסביבה זו, אך אקווה שנוכל להמשיך שם בימים הקרובים. אחר שד"ר אונגר התלונן בפני על שלא השתדלנו בהצלחת ספריות רפואיות הוצאתי בימים האחרונים בין השאר את הספרייה של מחלקת הבריאות שבמושבה הגרמנית. מיד קמו לה עוררין בצורת מחלקת הבריאות הירושלמית של ממשלת ישראל. מתנהל מו"מ ואקווה שנגיע לעמק השווה... לפני ימים אחדים העמידה האוניברסיטה לרשות הפעולה הזאת 2-3 פועלים מעובריה. זה הביא לידי פוריות גדולה בעבודה אשר בה עסקנו בזמן האחרון רק שלושה: גולדמן, אליהו ואני. וגם אלה לא עסקו בה יום־יום, אלא לסירוגין. בדירתו של כרגמן קיבלנו חדר וגם בבית איטינגון גילינו מחסן קטן. שני חדרים אלה פתרו לפי שעה את בעיית המקום.³

המכתב הזה, המדהים בכנותו וברטוריקה שלו, מספק כמה פרטים חשובים: הוא מצוין את מספר הספרים שנאספו בשלושת החודשים הראשונים לכיבוש מערב העיר (ועד

2 Nathan Krystall, "The Fall of the New City 1947-1950", in *Jerusalem 1948: The Arab Neighborhoods and Their Fate in the War* (ed. Salim Tamari). Jerusalem: The Institute of Jerusalem Studies & Badil Resource Center, 1999, pp. 92-146

3 בית הספרים הלאומי, תערוכה במלאות ארבעים שנה לאוניברסיטה העברית, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ה, 793/200.

ראשית 1949 נאספו כ־18 אלף ספרים נוספים, ובסך הכל יקבל לידיו בית הספרים הלאומי כ־30 אלף ספרים של ערבים תושבי מערב ירושלים, מבלי להביא בחשבון ספרים שנלקחו מאזורים אחרים, בעיקר מהערים הגדולות חיפה ויפו). במכתב מפורטות השכונות מהן נלקחו הספרים, וכן עולה ממנו שהספרים נלקחו לא רק מבתים פרטיים, אלא גם ממוסדות ציבוריים, במקרה הוזה מבית הספר הערבי הנוצרי בשכונת קטמון. בנוסף, המכתב מרמז על חילוקי דעות שנתגלעו בין הספרנים לבין עצמם בנוגע לספרים שיש לאסוף, והוא גם מצביע על להיטותם של מוסדות הממשלה לקבל לידיהם את השלל; דומה כי לא היה להם אפילו די אורך רוח להמתין עד לסופה של המלחמה, ועד שיתבהר מצב בעליהם של הספרים. שני דברים נוספים נראים לי ראויים לציין: ראשית, אנחנו עדים לרגע הממחיש להפליא את האופן שבו תרבות אחת מגיחה מתוך אפרה של תרבות אחרת, אותה היא מכחידה: חורבנה של התרבות הפלסטינית הוא רגע הולדתה של תודעה ישראלית חדשה, המבוססת לא רק על מחיקת נוכחותם של הערבים, אלא גם על החרכת תרבותם. לאחר שמחריבים את התרבות ניתן לייצר את הטענה לפיה התרבות הזו מעולם לא היתה קיימת – דבר, כמובן, אינו יכול עוד לסתור או להפריך את התפיסה הזו (אני חושב, למשל, על "ח'רבת חיזעה" של יזהר: אפילו שם, בלבו של הניסיון הגדול, האמיץ, לגלות את מה שנקבר והודחק, הערבים נותרים פלאחים, עובדי אדמה. ואני חושב גם על עצמי, בן למשפחה בורגנית מהמעמד הבינוני, להורים שכל חייהם הצביעו מרצ: האם נתקלתי אי פעם בילדותי בשמותיהם של סופרים ערבים, האם שמעתי על מלומדים ועל אנשי רוח ערבים? האם יכולתי להעלות בדעתי שהערבים אינם רק מסה אמורפית של בני אדם רחוקים ובלתי נראים, שבדרך כלשהי צריך לעשות איתם שלום, אלא שיש להם גם תרבות, היסטוריה, שגם הם כותבים שירה ופרוזה ופילוסופיה, שהם יוצרים סרטים ומעלים מחזות? ככל שזיכרוני מגיע, לא יכולתי אפילו לצייר זאת בדמיוני). בנוסף, מעשה ההשתלטות מציין את הפיכתה של תרבות חיה ודינאמית, המשגשגת בקרבם האינטימית של בני אדם ונתונה למשחק חליפין ותנודות בלתי פוסק, לאובייקט מוזיאלי: לא יחלוף זמן רב עד אשר מרבית הספרים הערבים ימצאו את מקומם במקדש הספר הישראלי, חנוטים על גבי מדפים, נגישים ועם זאת חסרי חיים באורח מוחלט. ולבסוף, המכתב מצביע לא רק על מעשה ההשתלטות, אלא גם על הרטוריקה שלו: הספרים, שהיו פזורים לכל רוח, הגיעו סוף סוף לחוף מבטחים (הערה אחת על רטוריקה: באחד ממאמריו, העוסק בבחינה מחודשת של מלחמת 1948, הציע אילן פפה⁴ להמיר מונחים אידיאולוגיים כגון "מלחמת העצמאות" ו"עלייה" במונחים ניטראליים יותר, העשויים לאפשר דיון אובייקטיבי יותר בסוגיות

4 אילן פפה, "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3, 1993 (חורף), עמ' 99-114.

שעל הפרק. איני מקל ראש בהצעה זו, ועם זאת כבר עתה ברורה לי החשיבות המכרעת של העדפות לשוניות ולקסיקליות, וכן העובדה שלא בנקל ניתן להימלט ממלכודות אלה; לא רק בגלל נטייתי לפקפק באפשרות של אובייקטיביות – ככלות הכול, האין השימוש במונח "מלחמת 1948" מרמז בישראל של היום על נטייתו הפוליטית ועל השקפותיו של הכותב, לא פחות מכפי שמרמז עליהם השימוש במונחים שהולידה האידיאולוגיה הציונית? – אלא מפני שאני חש כי עלי להביא בחשבון, באופן כזה או אחר, שמלחמה היא אכן עסק מלוכלך, וכי אלה שנטלו בה חלק, משני הצדדים, אינם עשויים מקשה אחת, הומוגנית או נטולת סתירות. זאת ועוד: באחד ממאמריו כתב קרלו גינצבורג, ההיסטוריון האיטלקי הנודע, כי במשך זמן רב עסקו היסטוריונים באירועים פוליטיים ומלחמתיים; במדינות ולא באינדיווידואלים. מתוקידרס למקיאווולי, דרך הגל, היתה לעובדה זו השפעה מכרעת על תפיסת הריבונות כישות כוחנית ובלתי מוסרית. עם זאת, הוא מוסיף, ישנו הבדל מכריע בין סובייקטים למדינות: לראשונים יש ביוגרפיה.⁵ אם תובנה זו נראית לי חשובה, אין זה מפני שברצוני לפטור את אנשי הספרייה הלאומית מאחריותם למעשיהם במשך מלחמת 1948, אלא מפני שאני חש כי בהיותם אינדיווידואלים, תהיה זו טעות להתייחס אליהם אך ורק כאל סוכנים פוליטיים או ישויות אידיאולוגיות בפעולה; הביוגרפיה לעולם אינה חופפת במלואה את ההיסטוריה).

בערך באותה העת שבה נשלח המכתב לד"ר וורמן, אולי מעט קודם לכן, פירסם ד"ר שטראוס, מנהל מחלקת מדעי המזרח בבית הספרים הלאומי, תזכיר שכותרתו "עיבוד הספרים הערביים מן השטחים הכבושים". מתוקף תפקידו, היה שטראוס אחראי על קבלת הספרים, קיטלוגם ושמידתם. דבריו מעידים הן על ההתרגשות שחש לנוכח הספרים המתרפקים, בזרם הולך וגובר, על דלתות ספרייתו, והן על הכלכול והמצוקה בהם היה שרוי: היתה זו שעה של אנדרלמוסיה גמורה; הוא עצמו התקשה להשתלט על אלפי הספרים ולמיין אותם כראוי, ובקשותיו לקבלת עזרה ועובדים נוספים, שיכולים היו לסייע בידו, נענו עד כה בשלילה. בנוסף, הספרייה הלאומית היתה נתונה באותם ימים בקשיים, ונאלצה להעתיק את מקומה מבניין וולפסון בהר הצופים לבניין טרה סנטה במערב העיר. הנה חלקו הראשון של המסמך:

מאחר שניתנה לבית הספרים הלאומי הזכות לאסוף בשטחים הכבושים ספריות מופקרות והחלו בפעולה מקיפה בשכונות הערביות של ירושלים, נאספו עד כה בתר אומדנא קרוב ל-9,000 ספרים ערביים. מספר הספרים שהובאו באופן זה אל הספרייה הוא יותר גדול ממספר הספרים הערבים שנאספו על ידינו במשך כל שנות קיום המוסד. ולא זו בלבד אלא שבין הספרים שנמצאו

Carlo Ginzburg, "Checking the Evidence: The Judge and the Historian", *Critical Inquiry*, 5
Vol. 18, Number 1, 1991, pp. 79-92

בשטחים הכבושים ישנו אחוז ניכר של ספרים שאינם בדינו וגם שורות של עיתונים (מכורכים יפה) שאינם בגנזי בית הספרים. היות ובגישתנו לפעולה זו נשקפת נגד עינינו האפשרות לקבל בשביל הספרייה מבין הספרים האלה חלק בתור שכר טרחה הרי ניתנת לנו האפשרות להרחיב במידה ניכרת את אוספנו. אולם כדי לנצל את האפשרות הזאת יש להשקיע בסידור ובעיבוד של הספרים הארוזים לפי שעה בשקים עבודה מרובה. היות וכללי ההסדר שיחולו על רכוש זה עדיין לא נקבעו, מן הראוי להכין את הרשימות באופן שיקל לבוא לידי הסכם אם הספרים יוחזרו לבעליהם הקודמים. בשביל השלטונות (ממשלת ישראל ומושלים צבאיים) תספקנה רשימות שתכלולנה את שם המחבר ושם הספר בלבד וגם בשביל בעלי הספריות עצמם אין צורך ביתר פירוט. בשים לב לכך שעבודתנו אינה נעשית כעת בבית הספרים גופא וייתכן שהספריות יושמו עוד פעם לתוך ארגזים ויועלו להר הצופים, כדאי לסמן כל ספר באותו מספר שבו יופיע ברשימות... לשם הקלת הבחירה של הספרים שאותם נקבל בתור שכר טרחה – אם ייקבע הסדר כזה – כדאי לחלק את הרשימה לפי המקצועות שאליהם משתייכים החיבורים כגון ספרות עתיקה וחדשה, מדעי הרוח ומדעי הטבע וכו' (שם).

המושג המרכזי בכל הציטוט הזה הוא "שכר הטרחה" (אם כי גם הביטוי "ניתנה לבית הספרים הלאומי הזכות" חשוב מאין כמותו, בהצביעו על כך שפרשת איסוף הספרים נעשתה באישורם של המוסדות הרשמיים והצבא, כלומר כהתלכדותם היעילה והמשוכללת של שני סדרים של כוח; והוא חשוב גם בגלל הנימה המתנייפית שלו, המלבינה את החטא באמצעות הפיכתה של הספרייה לישות סבילה). ואולם, כיצד עלינו להבין אותו? האם לפנינו מופע מרהיב של אפולוגטיקה מתוחכמת, תעלול רטורי של פקיד המודע לכך שמדובר במסמך רשמי, אולי אף פומבי, ואשר מבקש לפיכך להסוות את להיטותו להשתלט על הספרים מאחורי מסך ערפל של הסדרי חלוקה עתידיים? האם ייתכן, לחילופין, כי שטראוס האמין בכנות בכך שבית הספרים הלאומי ביצע פעולה של חסד והצלה, ולפיכך מגיע לו תגמול עבור מאמציו? כך או כך ברור כי שטראוס, בדומה לעמיתיו, הכיר בערכם של הספרים, חמד אותם ולא התכוון לוותר עליהם בנקל. אם היה לנו ספק בכך, המשפטים הבאים בתזכיר מבהירים היטב את העניין:

אם יימסר חלק הגון של הספרים האלה לבית הספרים נוכל להרחיב את אפשרויות המחקר במידה ניכרת. נעלה מכל ספק שעלינו להכניס לבית הספרים בראש וראשונה אותם ספרים שאינם בדינו. ואשר לשאר הספרים אנו מעוניינים בעיקר בחיבורים מן הספרות הקלאסית... בדיקת הספרים שהגיעו לידנו מצריכה אפוא עיבוד ספרני תוך ידיעה מדויקת של צרכינו, ומן המותר להעיר שדווקא מבחינה זו עולה המחלקה המזרחית שבבית הספרים על מוסדות דומים בשאר ארצות המזרח הקרוב שהם אמנם עשירים בספרים אך אינם מסודרים כל צרכם ואינם מאפשרים לקורא ולחוקר עבודה כמו זו שאפשר לעשותה אצלנו (שם).

מלת התנאי המופיעה בראשית הציטוט לא אמורה להסתיר מאיתנו את העובדה כי לשטראוס היתה תשובה מוצקה לשאלה מה הרבר שיש לעשות בספרים; למעשה, היא

רק מדגישה אותה. בנוסף, אני סבור כי המסמך הזה, עם ההסכנות של ראשיתו והנחרצות, אולי אפילו היהירות, של אחריתו, סימפטומאטי ליחס שגילה בית הספרים הלאומי כלפי האוצרות שניחתו עליו (המלה ניחתו אינה מדויקת, כמוכן, שכן בית הספרים מילא תפקיד פעיל באיסופם של הספרים): תערובת של רכושנות, חמדנות, שחצנות, שמחה לא מרוסנת, עם שוליים, לא רחבים מדי, לא מאיימים מדי, של לבטים וספקות. בהקשר לכך, לא ניתן להבין את פרשת איסוף הספרים מבלי להתחקות אחר ההיסטוריה של בית הספרים הלאומי, על המגלומניה הטבועה בו: מאז הקמתה של האוניברסיטה העברית ב־1925, נועד בית הספרים לשמש הן כבית גנזים של התרבות הישראלית והיהודית לדורותיה, והן, ואני מצטט כאן מנאומו של ביאליק בטקס הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה, כמקום שחלונותיו "פתוחים לארבע רוחות השמים... להביא אליו את כל הטוב והנעלה מכל תנובות רוחו היוצר של האדם בכל הזמנים ובכל הארצות".⁶ ברור כי המגלומניה הזו, עם היחס המיוחד שלה כלפי המזרח, היא שאיפשרה לספרים הערכיים – שאחרי הכל היו מסוגים שונים ומגוונים מאוד, בהם ספרות דת, ספרות יפה, מדעים כלליים וכן ספרים בשפות זרות לרוב – להיטמע בבית הספרים, כלומר להפוך לחלק מן הידע "שלנו" על המזרח. בקצרה, הדיון בכיות הספרים לא יהיה שלם מבלי ששוב אל אדוארד סעיד, שלימד אותנו כי האוריינט אינו עובדה רוממת של הטבע, בדיוק כפי שהאוקסידנט לא סתם נמצא שם – שניהם מעשה ידי אדם; סעיד, שבוודאי היה טוען בפנינו כי הספרים עברו אוריינטליזציה לא רק מפני שהם התגלו כ"אוריינטליים", אלא גם ובעיקר מפני שניתן היה לאלצם להיות אוריינטליים; לבסוף היה מזכיר לנו כי פרשת הספרים קשורה לאותה רשת כבירה של יחסי כוח ואינטרסים, פיקוח ושליטה, הקובעת למי מותר לדבר (לייצג את האוריינט), ומי נותר מושחק, חסר קול, נטול אפשרות לייצג את עצמו. אחרי כל זה, עלינו לתת את הדעת לא רק על המגלומניה של בית הספרים הלאומי וההיגיון שלו,⁷ אלא גם על התפקיד הספציפי שמילאה

6 מנחם מגידור, "פתח דבר", בתוך אוצרות גנזים, מאוספי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (עורכים רפאל ויזור ורבקה פלסר), האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2000, עמ' 7.

7 לא בלי התרגשות גיליתית כי הממונה על איסוף ספרי הפלסטינים ב־1948, שלמה שונמי, מונה בשנת 1950 לתפקיד ראש מחלקת "אוצרות הגולה" בבית הספרים הלאומי, שעסקה בניסיונות להביא לישראל מאות אלפי ספרים של קורבנות שואה. אין זה מקרי, לפיכך, שברשימתו "פרשיות בהצלת אוצרות הגולה" כורך שונמי את מפעל הבאת ספרי קורבנות השואה עם איסוף ספריהם של הערבים, בהציגו אותם כשני מפעלי הצלה נעלים וכמופת של מסירות וחירוף נפש. כך הוא מזכיר, בקיצור נמרץ, את פרשת הספרים הערביים: "בזמן מלחמת השחרור בוצעה פעולת הצלת ספרים בירושלים, ואחר כך גם במקומות אחרים, בשכונות הערביות הנטושות. עובדי הספרייה יחד עם פועלי האוניברסיטה 'סרקו' בסכנת נפשות את השטחים שבגבולות ולא פעם ניתכו עליהם צרורות כדורי הלגיון הערבי, וניצלו בנס. בין הספרים הניצולים יש לציין במיוחד את ספרייתו העשירה והחשובה של ה'בריטיש קאונסיל', אשר בחלקו הגדול נמצא היום באולם הקריאה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי לתועלתו הגדולה של ציבור הקוראים" (שלמה שונמי, על ספריית וספרנות, הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 63-64).

המחלקה המזרחית בספרייה, ועל תפקידם של עובדיה: מן העבר האחד, מזרחנים בעלי שם, אינטלקטואלים ציונים שהתחנכו במחלקות ללימודי המזרח התיכון בבריטניה ובגרמניה (ר"ר דיוויד בנט, פרופסור גוטהולד וייל), מלומדים שהיו לא רק ספרנים אלא גם דמויות מרכזיות במכון ללימודים אוריינטליים באוניברסיטה העברית, ואשר המאמץ שהשקיעו באיסוף הספרים היה לדידם חלק ממערכה רחבה הרבה יותר של מיפוי ופענוח המזרח. ומן העבר השני, ספרנים בני ארצות המזרח, בעיקר מעיראק, שעסקו במלאכה השוטפת של איסוף הספרים וקיטלוגם, ואשר עבודתם מגלה לנו פעם נוספת כיצד נהפכו המזרחים, בעצמם מושא לאוריינטליזם של הממסד הישראלי האשכנזי, לשחקנים מרכזיים בדיכויים של הערבים. בהקשר זה, ובשלב המוקדם של עבודתי, איני יכול שלא להרהר בעובדת היותי ישראלי. חשבתי על כך כשנפגשתי לאחרונה עם ח"כ ג'מאל זחאלקה, שלפני כמה שנים פנה לבית הספרים הלאומי בבקשה לקבל את רשימת ספריו של ח'ליל אל-סכאכני, בקשה שכצפוי נענתה בשלילה. זחאלקה היה אדיב, והשתדל לסייע לי ככל יכולתו בהשגת שמותיהם של בעלי הספרים. עם זאת, ומבלי שניתנה לי עילה ממשית לכך, לא יכולתי שלא לחוש כי נימת דבריו מהולה בשמץ של אירוניה כלפני, בן שיח מפוקפק מעט, המבקש לדבר בשם אלה שקולם נגזל מהם, ונוסף לכל גם בן לעמם של המנשלים עצמם.

בחזרה לתזכיר של ר"ר שטראוס, עלינו לשים לב גם להסתגלות המהירה למצב החדש, כולל קפיצה נחשונים אל עבר היווצרותו של "המובן מאליו", שבו הספרים אינם שלנו אבל הם כבר לגמרי שלנו, ובכלל זה עמדה המתייחסת לנוכחותם של הספרים, חודשים ספורים לאחר שהחל איסופם, בטבעיות ובשלוות נפש גמורות ("נעלה מכל ספק שעלינו להכניס לבית הספרים בראש וראשונה אותם ספרים שאינם בידינו"). וכדאי גם לשים לב לדמיון בין התופעה הזו לבין מה שאירע באותו הזמן לא הרחק מבית הספרים הלאומי, במשרדי הממשלה החדשים, אותו תהליך שבני מוריס עמד עליו בהרחבה בספרו על היווצרותה של בעיית הפליטים: כמו בפליטים ובבתיהם – ועם כל ההסתייגויות המתבקשות כאן לנוכח ההבדלים בין הדברים – עובדי בית הספרים הלאומי לא ידעו תחילה מה לעשות בספרים, ולפיכך פיזרו הצהרות שונות בנוגע להשבתם העתידית, בכפוף לתנאים ולמגבלות שספק רב, כמובן, אם ניתן היה לעמוד בהם. לאחר זמן מה איש כבר לא היה מוכן לדון ברצינות בהחזרתם של הספרים לבעליהם, שממילא כבר היו באותה עת הרחק מירושלים, עד שבהדרגה כבר לא ניתן היה אפילו להעלות אפשרות מעין זו על הדעת. אנשי בית הספרים לא תיכננו את הביזה מראש; תוך כדי המלחמה הסתבר להם, מפי חיילים שהשתתפו בקרבות, על קיומם של ספרים, והם ניגשו לקחת אותם. אולי האמינו באמת ובתמים כי הם מצילים אותם, ואולי חשבו ברצינות להשיבם לבעליהם

עם שוך הקרבות. עם זאת, עד מהרה התאהבו בשלל לידיהם. האפשרויות שהשלל הזה הציב בפניהם נראו מלהיבות כל-כך, עד שהן הרחיקו מלבם כל מחשבה אחרת. את הכרוניקה הקצרה הזו של ביזת הספרים, המתוארת כאן בקווים כלליים בלבד ובאורח מעט גולמי, אני מבקש להשלים באמצעות תעודה נוספת. (הערה אחרונה: עבודה זו חבה את קיומה לארכיונים. שני דברים עולים בדעתי בהקשר לכך: ראשית, הפער בין הכאוס של המלחמה, לפחות כפי שהוא נתפס ברגיל, לבין השיטתיות של התיעוד. אני משוכנע כי ישנם דברים רבים שלא נאמר עליהם דבר, שלא נותר מהם זכר: שיחות שלא תועדו, מכתבים שאבדו לעד, החלטות שהתקבלו בעל פה וכן פעולות שמבצעייהן העדיפו לעבור עליהן בשתיקה; עם זאת, איני יכול שלא להתפעם לנוכח שפע המסמכים והתעודות השמורים בארכיון, המגלה, נדמה לי, דבר מה עמוק יותר מאשר אדמיניסטרציה בפעולה. שנית, רבות דובר על הכוח האצור בארכיון, על תוקפנותו הבלתי נלאית ועל האופנים המגוונים שבהם הוא משרת את השלטון; על תפקידם של הארכיונים כסוכנים חברתיים, הקשורים להנדסת הזיכרון ולניסוח הזיקה המדומיינת שבין העבר להווה, תוך מחיקתן של תמונות שאינן עולות בקנה אחד עם האופן שבו הקהילה הלאומית מבקשת לתפוס את עצמה.

כל זה נכון, ובכל זאת, הדבר המתגלה לנגד עיני, ואשר מעורר בי התרגשות, הוא שדווקא ארכיונים עשויים להתגלות כמי שמעוררים על קיומו של סדר בשמו הם אמורים לתפקד: מרחבים אלה, השומרים בקנאות גם את העדויות המפלילות ואת הראיות העלולות, ביום מן הימים, להרשיע את בעליהן, עשויים לחתור תחת נרטיבים טלאולוגיים המשתלשלים ברציפות בלתי מופרת לכאורה, שכן התעודות, הנשמרות בהם בקנאות, חושפות דווקא את השברים, הנתקים, החתכים והתמורות, שההיסטוריה האימפריאלית מבקשת להסתיר מפנינו. בהנכיחם את עקבותיהם של שרידים, של אובייקטים חלקיים ובלתי גמורים, יש בכוחם של ארכיונים לפעול כנגד ההיסטוריה האימפריאלית, ובה בעת להוליך אותנו אל עבר מרחבים שבריריים יותר, נטולי ודאות. לפיכך, יהיה עלי להניח לארכיון להפתיע אותי, לסרב לציפיותי, לסתור את ההנחות המוקדמות שלי, לגלות לי את מה שאיני יודע עדיין, את מה שאיני יכול לדעת). מדי שנה מפרסם בית הספרים הלאומי חוברת בשם "ידיעות בית הספרים". בחוברת מפורטות הרכישות המרכזיות של המוסד בתקופה הנידונה, פרסומים מדעיים רלוונטיים, ומידע בנוגע לאירועים נוספים בעלי חשיבות (מינויים, פעילויות תרבות וכן הלאה). בדו"ח לחודשים ינואר 1948 עד יוני 1949 נכתב:

בית הספרים אסף במשך שנות הקרבות רכבות ספרים נטושים, ועלידי כך הצילם מכיליון.

פעולה זו נעשתה תוך התמסרות רבה של כמה מהעובדים ומתוך סיכון נפש. בהודמנות זו הננו מודים לאנשי הצבא ולאפוטרופוסים על המשרדים הממשלתיים הנוגעים בדבר, על עזרתם הרבה ועל ההבנה והאהבה שהם גילו ומגלים לעבודה חשובה זו (בס"ל 793/200).⁸

הדבר החשוב כאן הוא האופן שבו הטקסט הנוכחי מלבין את החטא ומטהר אותו, עד שלא נותר כל זכר לאלימות ולעוול העומדים בבסיסו. לא רק הכיבוש, גירוש הערבים וההשתלטות על ספריותיהם מתפוגגים, כאילו לא אירעו מעולם; גם נקיפות המצפון, אם היו כאלה (ואני סבור שהיו), נעלמות לגמרי מן התמונה. מה שנותר הוא אוסף של מונחים ואירועים מטוהרים, נטולי היסטוריה, המתקיימים במרחב הומוגני, המרוקן לגמרי מכל הקשר פוליטי. מי שקורא את המסמך מבלי להכיר את ההיסטוריה של המלחמה, עשוי בנקל לחשוב כי הערבים עזבו את בתיהם מרצונם החופשי, או מסיבות עלומות כלשהן, בהותירם מאחוריהם רבבות ספרים נטושים; למרבה המזל, התגייסו אנשי בית הספרים, מעין יחידת עילית של לוחמי תרבות אמיצים ועשויים ללא חת, להציל את הספרים, תוך שהם מסכנים את חייהם. על־פי התיאור הזה, דומה שהערבים חייבים להכיר תודה למושיעיהם ולהוקיר את מאמצייהם הכבירים של הספרנים הציונים; אלמלא הם, מי יודע מה היה עולה בגורל ספריותיהם. עם זאת, אפילו הפרשנות המחמירה הזו עושה חסד עם המסמך, שכן צריך לשים לב לכך שעל פיו, לספרים הללו, כפי שהם מתוארים כאן, אין, ומעולם לא היו, בעלים. אלה הם בפשטות ספרים נטושים, פזורים לרוח, המוצעים לכל דכפין ועובר אורח, בדומה לערימת ספרים בקרן רחוב שאדם מגלה במקרה כשהוא יוצא מפתח ביתו.

ולבסוף, הנה רשימה חלקית של עשרות בעלי הספרים המופיעים בדו"ח שהוגש

להנהלת בית הספרים הלאומי במארכס 1949:⁹

עג'אג' נויהץ – בקעה

חנא סוידה – קטמון

כליל בידס – בקעה

ג'ורג' סעיד – בקעה

מיכאל קטן – בקעה

סלימן סעד – בקעה

עארף חכמת נאשיבי – רחוב סט. פאול

8 דומה כי מאז קנה הנוסח הזה שבייתה בתודעה העצמית של בית הספרים הלאומי. בתערוכה שהתקיימה ב־1965, במלאות ארבעים שנה לאוניברסיטה העברית, ניתן מקום של כבוד למלחמת 1948, אך ראו נא כיצד ובאיון פשטות מסוכמת בקטלוג פרשת הספרים: "בימי מלחמת השחרור, נמצאו הרבה ספרים ערביים נטושים" (בית הספרים הלאומי תשכ"ה, עמ' 36).

9 גנוך המדינה גליל 1429/3.

ג'ורג' כמאס – קטמון
כליל סכאכיני – קטמון
הנרי קטן – בקעה
עו"ד סאאע – מוסררה
יוסף היכל – קטמון
תופיק אלטיבי – קטמון
פראנסיס כיאט – מוסררה
האגוב מליכיאן – טלביה
אמילה צלאח – מושבה גרמנית
צ.ת דג'אני – שכונת הרכבת
ס.א עואד – קטמון
פואד אבו רחמה – קטמון
תורג'מאן – רחוב סט. פאול
ניקולס פרג' – מוסררה
מ. חנוש – טלביה

וכן הלאה וכן הלאה, פנקס זיכרון המחוויר לעומתנו מרחוק. האם יעלה בידינו להצילם
מן השכחה, להשיבם לזמן מה מארצות המתים?